

Věnec pomněnek Postury českých autorek ve čtyřicátých letech 19. století

Kateřina Piorecká

PIORECKÁ, K.: Wreath of forget-me-nots. Postures of Czech women authors in the 1840s

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 70, 2023, no. 4, pp. 335-348

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2023.70.4.1>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8569-4037>

Key words: 19th century Czech literature, the woman question/ feminism, posture, woman patriot, woman writer, Bohumila Rajská, Božena Němcová

The idea of the woman writer in the Czech literary field of the first half of the 19th century was informed by the male mystifications of Czech women writers. In literary communication, their creators modelled female writers who never existed, invented their life stories and attributed to them the qualities they believed Czech women writers should possess. The first Czech circle of women patriots and writers then had to cope with this legacy. They used a variety of strategies to make their way: their debut collections of poems would refer to their fictional predecessors, they would work on the Czech encyclopaedia, combine writing with educational work, or smoke in public – the last of which was supposed to give the Czech author a George Sandian worldliness. To analyse their positions in the literary field of the first half of the 19th century, I use the term posture, which, following Alain Viala, the Swiss scholar Jérôme Meizoz understands as a unique way of taking a position in the literary field. In the context of history and language, the term posture has two dimensions: it is simultaneously defined as an act and as a discourse. On the one hand, it refers to self-representations within public discourses in literary situations, and on the other hand, it refers to the image itself given through discourse, which rhetoric refers to as ethos.

Klíčová slova: česká literatura 19. století, ženská otázka/feminismus, postura, vlastenka, spisovatelka, Bohumila Rajská, Božena Němcová

„Kdykoli zachce se Vám nelepé z nás splétati věnce,
těž pobodá ruce Vám vždy jehelníček nový
Ludmila Češka 4. 4. 1844“
(Havlíček Borovský 1897: 115)

V horkém létě roku 1843 *Národní zábavník pro Čechy, Moravany, Slováky a Slezany*, který vycházel pod titulem *Květy*, otiskl na své první stránce sérii dvojverší *Kytka*, podepsanou pseudonymem Ivan Čech. Básně byly okázalou poctou ženám, „dcerám vlasti, vzorným Češkám, Pražankám ctností pravočeských“ (Čech 1843). Za vlasteneckými jmény Bohuslava, Vlastimila, Jaroslava, Bohunka, Milina, Bohdanka a vlastními jmény Marie a Antonie a iniciálou sestry N. se skrývaly některé autorky třetího ročníku almanachu *Pomněnky*. Ty vycházely od roku 1841 jako reprezentační tisk českých bálů, do něhož se vkládal taneční pořádek a jenž nahradil anonymní letáky s básněmi nadepsanými *Vlastenkám*, které se na prvním českém bále 5. února 1840 rozhazovaly z galerie někdejšího refektáře staroměstského konviktu.¹

Z daru českých básníků, vkládaného do rukou dam, jež navštěvovaly české plesy, se pro jednu stal reprezentační almanach českých a slovenských autorek, které chtěly nejen tančit a společensky se stýkat s českými vlastenci, ale samy toužily – alespoň prostřednictvím několika veršů – stát se součástí jazykové české kultury. Do drobné publikace v jejím třetím ročníku přispělo osmnáct českých a slovenských autorek. Kolik bylo autorek skutečně a kdo se za vlasteneckými pseudonymy skrýval, není dodnes zcela jisté. Ivan Čech, jak se pravděpodobně do *Květů* podepsal Josef Bojislav Pichl, v osobním životě úzce spojený nejen s dcerou profesora pražského Akademického gymnázia Františka Jana Svobody Františkou Bohunkou (Božislavou) Svobodovou (Macura 2015b: 490), svými básnickými nápisy v *Květech* pochválil jen deset z nich. Vedle známých spisovatelek, jako byla Magdalena Dobromila Rettigová, se tu objevuje pseudonym Marie Čacká, za níž se skrývala Pichlova snoubenka F. B. Svobodová (Lenderová 2014), Ludmila Tichá, jež ovšem až do své smrti v roce 1839 publikovala několik básní v *Květech*, ale i řada jmen, která byla na papíře vytištěna poprvé. Podle pochvalné recenze Karla Boleslava Štorcha se pod jménem Vlastimila Rymavská a pseudonymem Rosalie skrývaly blíže neurčené Slovenky (Štorch 1843: 15).

Věvec pomněnek uprostřed českého literárního pole

Pomněnka byla vedle lilie, růže a fialky velmi frekventovaným motivem vlasteneckých básní; symbolizovala stálost a věrnost a současně upomínala k minulosti, vzpomínání a paměti (Macura 2015: 27). Pro Vladimíra Macuru se ovšem almanach *Pomněnky na rok 1843* stal jedním z příspěvků využívajícím květomluvu jako znakovou soustavu danou sentimentalistickým, preromantickým a biedermeierovským vztahem ke květinám a přírodě (Macura 2015: 25). Ve třetím ročníku almanachu se s modrými kvítky ztotožňovaly samy básnířky a braly tak na sebe závazek věrnosti vlasteneckému úsilí i vědomí jeho historické oprávněnosti.

1 Dnes v historicky cenném Konviktském sále sídlí kino Ponrepo. Další plesy se už konaly na pražském Žofíně.

Almanach chápal V. Macura jako jeden z aktů, kdy básníci, respektive v tomto případě básnířky zaujímaly gesto spolutvůrkyň vlasti. Opakujícím se motivem bylo „uvítí věnce“, v němž byly „páskou lásky“ k vlasti svázány „sestry“, to jest české a slovanské ženy a dívky toužící „obětovat své síly vlasti“:

„Sestry slavské, sestupme se blíže,
Páska jedna ať nám srdce víže;
Pouto svaté, – zdroj ten rájských slastí:
Láska k mluvě naší, k naší vlasti“ (Svobodová 1843: 3).

Básně v *Pomněnkách* byly jak lyrické, milostné, tak programové. V obou polohách ovšem refletovaly soudobý jazykově český literární diskurz a přejímaly již ustálená topoi. V básni *Ze zimy k jaru* Bohuslava Rajska (vlastním jménem Antonie Reissová) ztotožňuje soudobý stav česky mluvící společnosti s jarem národa, který se právě probouzí ze zimy, respektive z dlouhého spánku. Odkazuje k motivu otrockých pout, známého zvláště z předzpěvu Kollárovovy *Slávy dcery*. A variuje i frekventovaný „máchofský“ rým láska – páska, který ovšem ve stejném almanachu využila i Zdeňka z Vlasti. Prokazuje tak nejen podporu soudobému českému vlasteneckému aktivismu, ale i svou intelektuální vyspělost a znalost soudobé literární produkce.

„Tak i svatý oheň lásky
Duše naše opojil,
Vazbou jedné pevné pásky
V potěšný nás věnec svil.

Nuže vzhůru, sestry drahé,
Věrně jedna k druhé stůj;
Vědomí by zrostlo blahé:
Vlasti síly obětuj“ (Rajská 1843).

B. Rajská v básni ocenila přátelský okruh dívek, které se na její pozvání scházely v salonu její sestry Karoliny Staňkové, u které po smrti své matky žila. Mezi autorkami básni *Pomněnek na rok 1843* a současně nikdy nepublikovaného „všenučného slovníku pro ženské“ (Macura 2015: 495) byla F. B. Svobodová, jež se spolu se svým budoucím manželem J. B. Pichlem skrývala i pod pseudonymem Marie Čacká, Anna Vlastimila Růžičková (obě v padesátých letech vydaly své verše knižně; Čacká 1857; Růžičková 1859), Barbora Jaroslava Štětková, později provdaná za Jana Erazima Vocela, Marie Hošková, Anna Milina Hlavsová, Marie Bohdanka Vidimská a pravděpodobně i Antonie Florianová (Macura 2015: 490). Malou záhadou zůstávají dcery profesora Petra Němečka, jež se podepisovaly různými křestními i vlasteneckými jmény (abecedně Božena, Drahotina, Ema, Innocencie, Karolina, Klotylda, Milada, Srdceslava, Otýlie, Zdenka). Pseudonymní I. Čech oslovuje svou *Kytkou* tři sestry N.: „Výbor tu hle! Češek; jednať ta Vlastě podobna, jedna opět Libuši, právě Boženka třetí“ (Čech 1843). Některé z nich už publikovaly časopisecky, nicméně až báseň B. Rajska upozornila na úsilí provázat aktivity žen v jazykově českém veřejném životě.

338 Postury ve vlasteneckém diskurzu

Pro pochopení postavení žen v soudobém jazykově českém literárním poli je třeba rozkrýt jak očekávání jejich mužů, kteří literární pole formovali, tak i jejich vlastních gest a stylizací. Nástroje nám k tomu může poskytnout postbourdieuovský badatel Jérôme Meizoz, který z historického literárněvědného instrumentáře nevytáhl pouze termíny *persona* a *étos*, ale i pojem *postura*. V návaznosti na Alaina Vialu ji chápe jako „jedinečný způsob, jak zaujmout pozici v literárním poli“, představuje tak „literární identitu, kterou si vytvořil sám autor a jíž často reprodukuje média, a tak se dostává ke čtenářům“ (Meizoz 2007: 18). Nelze ji přitom redukovat na pouhou sebezprezentaci autora či autorky, ani jako marketingový nástroj knižního trhu. Jedná se o kategorii společnou všem autorům; každý autor nutně manifestuje svou posturu, ať už vědomě, či nikoliv.

Postura přitom získává svůj význam ve vztahu k pozici, kterou skutečně v daném okamžiku autor zaujímá v literárním poli (Meizoz 2007: 21). Pojem *postura* má v kontextu historie a jazyka dvojí dimenzi: současně je definován jako jednání i jako diskurz. Na jedné straně se jedná o sebezprezentace v rámci veřejných projevů v různých komunikačních situacích, na straně druhé pak o vlastní obraz daný prostřednictvím diskurzu, jenž rétorika označuje jako *étos*. Hovořili o postuře autora, chceme popsat relace mezi účinkem textu a sociálním chováním. Postura tak má dvě základní dimenze: první je nediskurzivní, zahrnující chování na veřejnosti včetně oděvu, vizuální stylizaci, vystupování na veřejnosti, jak doložil na příkladu Jeana Jacquese Rousseaua (Meizoz 2019), druhá naopak diskurzivní, soustředěná na verbální aspekt, tedy samotný *étos* spisovatele obsažený v jeho textech (Šebek 2019: 82).

Ve čtyřicátých letech 19. století je postura komplexním gestem, které na sebe „spisovatelé čeští“ vědomě berou. Sebeidentifikace s vlasteneckým prostředím určovala nejen užívání jazyka, získání znalostí o české historii a kultuře, osvojení si literárního kánonu, ale i vnější identifikátory – vlastenecké jméno a užívání českých heraldických barev (červené a stříbrné) a prvků lidových krojů v soudobé módě, jež získala na síle o pár let později, kdy se česká vlastenecká společnost stala výraznou politickou silou během revolučního roku 1848 (Štěpánová 2001).

Kolektivní posturou se stal právě almanach *Pomněnky na rok 1843*. Autorky se stylizovaly do symbolických květů pomněnek, tedy nositelek historické paměti a společenské tradice, jež jsou láskou k vlasti svázány do přátelského okruhu majícího stejné hodnoty a cíle. Distancovaly se od kritiky stávající společnosti a nespokojenosti se soudobou politickou situací a ve svých básních opakovaně vyzývaly ženy k společnému úkolu: „Nechme tyto nářky marné, / Pojďme kytky, věnce vít“ (Rymavská 1843: 27). Věnce se stává posturou tohoto kroužku žen a dívek: dává smysl pouze jako jeden celek, který nelze rozdělit. Současně je onou symbolickou obětí vlasti („Na oltář tvůj kladu všechny síly svoje, / Tobě zasněvují snahy, péče, boje; / Přijmiž, Vlasti, co's mi sama udělila, / Aby oběť moje milá tobě byla“; Slovanka 1843: 42), za kterou je ctí (a slastí) položit život (Rymavská 1843: 29).

Výše než lásku k muži a dětem, kladou lásku k otčině, jak zdůrazňuje v básni *Základ lásky* Antonie A. Šemerová: „Lásky věrné, lásky blahé / Základem je láska k vlasti!“ (Šemerová 1843: 22). Vedle symbolických pomněnek autorky ve svých básních připomínají rudé růže symbolizující vřelou lásku k vlasti a bílé lilie zastupující nevinnost a věrnost (obě květiny odkazují i k českým heraldickým

barvám, což se stalo motivem básně Niny Herbstové *Český znak*; Herbstová 1843). Ženy a dívky se tak stávají květy v heraldických barvách (modrá také zastupuje sounáležitost se Slovenskem) reprezentující ctnosti vážící se tradičně k ženské roli: věrnost, láska a nevinnost. Svázáním do věnce se tak individuální cit stává veřejným gestem: „Že jsem Češka, srdce plesá, / Jméno to jest pýcha moje: / Srdce, život věnuji Ti / Drahá Vlasti, dcera Tvoje“ (Němečková 1843: 44). Tuto základní posturu potvrzuje i svou *Kytkou* pseudonymní I. Čech oslovující básnířky jako „kvítky spanilé“. Potvrzuje také ústřední roli B. Rajské, kterou výslovně přirovnává k růži a lilii (Čech 1843).

První posturou, určující vztah k soudobému vlasteneckému diskurzu, byla volba jména, pod kterým bude umělecký text vydán. České jméno se stalo jedním z nejdůležitějších vnějších znaků příslušnosti k jazykově českému literárnímu poli a obecně slovanskému emancipačnímu hnutí v rámci stredoevropského prostoru (Macura 2015: 136). Po boku českého „vlastence“, „Čecha“ a „Slovana“ se měla na utváření jazykově české kultury aktivně podílet „vlastenka“, „Češka“ a „Slovanka“, dívka a žena, která se měla zajímat o české dění a měla mluvit, myslet, číst a psát v češtině (Stráníková 2003/2004: 45). Která z dam se v *Pomněnkách na rok 1843* skrývá za pseudonymem K. N. Slovanka, se prozatím nepodařilo zjistit, možná jedna ze sester Němečkových, k čemuž by ukazovaly iniciály K. N. (Karolina? Klodylda?); ostatně pod jménem Zdenka z Vlasti zde publikovala Zdenka Němečková. Jako „sestra slovanská“, „Slovanka povltavská“ či „Slavinka“ se do památníků a dopisů podepisovala i B. Rajská (Rajská 1872: 43, 80). Pseudonym ukazující k českému či slovanskému původu autorky je používán velmi běžně, jeho cílem je zobecnit autorskou výpověď a zdůraznit jeho vlasteneckou angažovanost. Tento přístup potvrzuje i pseudonym I. Čech, který básnicky reagoval na almanach *Pomněnky na rok 1843*.

Na rozdíl od pseudonymu se základní posturou stala volba takzvaného vlasteneckého jména. O specifické roli žen vypovídá to, že se mezi nimi nevykytovaly přídomky podle místa narození (typu Karel Havlíček Borovský). Příjmení zůstávala vyhrazena příslušné rodině a po provdání vyjadřovala autorčino pouto k otci či manželovi; zprerhat je výrazným pseudonymem se autorky nepokoušely, což souviselo i s vnímáním jejich role ve veřejném životě – nejprve byly ženami, manželkami, matkami a vychovatelkami, až ve chvíli, kdy tuto roli splnily, mohly se stát spisovatelkami. I proto byla u ženských vlasteneckých jmen zjevná tendence poukazovat k hodnotám vázaným na víru a morální hodnoty s ní spjaté (Bohuslava, Božislava, Bohdana, Bohumila, Svatava), menší skupinu pak tvořila jména odkazující k vlasteneckým a obecně etickým hodnotám, jakými byla Vlastimila, Srdceslava, Dobroslavka či Dobromila (Macura 2015:137-138). Výjimečným gestem pak bylo přijetí jména, které odkazovalo jak k Bohu, tak i k výrazné postavě české historie, jménu „selské kněžny“ Boženy. Poslovanštění příjmení, jaké přijala Reissová-Rajská, bylo mezi ženami výjimkou. Autorky měly být především vlastenkami, které budou sloužit se stejným zaujetím vlasti i svým rodinám. Literární tvorba byla až na druhém místě.

Ze soukromí salonu do veřejného přednáškového sálu

Kroužek autorek se díky almanachu *Pomněnky na rok 1843* stal zřetelnou podmnoužinou jazykově českého literárního pole, jehož hlavními institucemi byly literární

340 časopisy (v první polovině čtyřicátých let zvláště *Květy*, *Česká včela* a *Časopis českého museum*), jež se začaly více otevírat i spisovatelkám. A nebyly to jen ženy literátů a dcery slavných otců, jež snad publikovaly pouze díky rozhodnutí svých mužských ochránců. O tom, zda Rebeka Lešková nebo sestry Hekovy opravdu psaly poezii, se díky chybějícím pramenům sotva dozvíme (Stráníková 2003/2004: 41-4). Volání po české Sappó bylo po čtyřech desítkách let naplněno, fiktivní básničky zapomenuty a po bok M. D. Rettigové a Josefy Pedálové se řadily dívky a ženy, které přestaly být pouhými iniciálami a pseudonymy na stránkách almanachů a časopisů, ale živými aktérkami jazykově českého veřejného i literárního života.

Dívky usilovaly o vzdělání v češtině, získání dovedností a upevnění vlastností, jež je připraví na vhodný sňatek v rámci emancipující se jazykově české společnosti. Některé z nich nepřestaly doufat, že jejich seberealizací nebude jen rodina, ale povedou vlastní salon či se budou věnovat výchově dívek ve vlastních vzdělávacích ústavech a nadále se budou zabývat i literární tvorbou. Vzdělání a výchovu dívek považovala za svůj úkol B. Rajska. V roce 1841 spolu se svým švagrem Václavem Staňkem odcestovala do Vídně, aby navštívila vzdělávací ústavy určené ženám, setkala se i s českými a slovenskými vlastenci a parníkem připlula na návštěvu Bratislavy, kde se seznámila s řadou osobností slovenského literárního života v čele s Ludovítem Štúrem. Tato návštěva formovala její názor na nutnost zapojit ženy do vlasteneckých aktivit:

„Těž na vychování ženštin řeč přišla i stěžovala jsem si, že právě ti pánové, kteří by v tom ohledu nejvíce účinkovati mohli, tak důležité věci sobě nevšímají, ano často pro maličkost nějakou neb vrtoch, který jim do hlavy vzele, všeho zanechávají. Ovšem jest to mnohem pohodlnější žiti pro sebe, nežli pro jiné. Oni mi přisvědčovali a Hauf² právem stěžoval sobě na Kolárovu manželku, kteráž teprve od něho se slovensky učila a jejíž děcko, malá Ludmila, jediné německy mluví. Což nebylo možno našemu pěvci jinou Mínu nalézti? – Bohužel, že většina našich velkých mužův v podobném stavu se nalézá, jako Kolár; dvakrát žel, že máme tak málo vzdělaných dívek, které by je oblažiti mohly a oni nuceni nebyli sobě voliti žen, jež nepřejíce věci naší, děti své německy vychovávají a národu svému odcizují. Jak jest možno, aby muž takový pevně stál v každém zevnějším boji a protivenství, když i doma místo útěchy a potěšení nalézá odpor“ (Rajská 1872: 50).

Kroužek dívek se scházel u Staňků i v rodině třetí ze sester Reissoových, Johanny Fričové a jejího manžela Josefa Friče. Vedle Karla Slavoje Amerlinga jim přednášela řada vzdělaných přátel. Jozef Vašák a Jozef Božetech Klemens učili mladé dámy kreslit, lékař Josef Čejka je učil základy ošetrovatelství, Josef Franta Šumavský přednášel filologii. Ač B. Rajská za iniciátora vzdělávacích aktivit v salonu u Staňků označovala s výrazným gestem úcty a vděku K. S. Amerlinga, organizace salonu byla plně v rukách sester Reissoových a muži do této ženské společnosti měli jen velmi omezený přístup – byli zváni pouze jako hosté a přednášející (Macura 2015: 510-511). Sama Rajská vstoupila do kurzu pro preparantky. Učitelské zkoušky složila právě v roce 1843 a požádala o povolení ke zřízení

2 Emanuel Houf (varianty Hauf i Hauff), rodák z Rychnova nad Kněžnou, studoval ve Vídni medicínu a sympatizoval s okruhem kolem L. Štúra. O své cestě po Slovensku referoval v *Květech* (Houf 1841).

veřejného vzdělávacího ústavu: „Rozhodla jsem se nehledat štěstí svého v oblažení jediného člověka, nechtěla jsem brát ohledu na osobu svou, jediné prospěch jiných měl být mým měřítkem a cílem“ (Rajská 1872: 29-30).

Synovec B. Rajské J. V. Frič vzpomínal, že „Antonie pak cítila v sobě mocný pud, i pérem svým působiti na širší kruhy pro myšlenky své nadchnouti“; podle něj byla „střediskem a ozdobou společnosti nejhorlivějších vlastenců“, byla to ona, kdo v Praze vítal hosty ze Slovenska, Polska i ze slovanského Balkánu. Právě B. Rajská inspirovala k práci nejen K. S. Amerlinga, ale i další vzdělance a literáty: Jana Pravoslava Koubka, Josefa Frantu Šumavského nebo Josefa Kajetána Tyla, ale i Jana Svatopluka Presla (Frič 1939: 38-39), kteří pak přednášeli pro kruh dívek a žen toužících po vzdělání. Skromné počátky ženského vzdělávání v českém jazyce, vznik konverzačního slovníku pro dámy jsou dobře známy (Macura 2015; Lenderová 2004; Bahenská 2005: 12-16). Podstatné je, že ženské vzdělávání nabylo právě v roce 1843 na síle natolik, že v Amerlingově Budči, založené o rok dříve, byla 5. dubna otevřena přednášková síň pro dámy vyzdobená mapami a globusy a opatřená knihovnou (Tille 1911: 35). Pro ženy se tak symbolicky otevřel veřejný prostor. Ze salonů, které můžeme spolu s Dášou Francíkovou označit jako *semi-public*, ženy vyšly do veřejného prostoru, byť stále v rámci *nationalist public* (Francíková 2017: 3).

Pravou a celou ženou

Na jaře roku 1844 B. Rajská otevřela soukromou školu pro dívky ve Vodičkově ulici, kterou na jaře 1844 navštěvovalo patnáct žaček. Nicméně v této životní situaci dostala několik vážných nabídek k sňatku – od K. S. Amerlinga, kterého zprvu považovala za svého spolupracovníka a přítele při budování vzdělávacího ústavu, Sama Bohdana Hroboně, kterého by musela následovat v nejistém sociálním postavení na Slovensko, a od ovdovělého Františka Ladislava Čelakovského, který byl pracovně vázán na univerzitě ve Vratislavi. Významnou okolností jejího milostného váhání byla služba vlasti a rozhodnutí věnovat všechny své síly vzdělávání dívek. Její úvahy, jež zachytila ve svých deníkových zápiscích i v korespondenci,³ se týkaly rolí žen ve společnosti. Do svého deníku si B. Rajská už 3. června 1841 zapsala, že o den dříve jí K. S. Amerling sdělil, „že se bojí, bych celou ženskost neztratila“ (Rajská 1872: 65).⁴

3 Základním vydaným pramenem je dnes již edičně nevyhovující výbor *Z let probuzení*, jehož první svazek je věnován osobním zápiskům a korespondenci B. Rajské. Předmluva je podepsána iniciálami Ž. P. a datována 4. srpnem 1871. Jedná se o čtenářskou edici Sofie Podlipské na základě vybraných dokumentů chronologicky rekonstruující životní úděl B. Rajské. Při srovnání s dochovanou korespondencí a dalšími ego dokumenty dochovanými v pozůstalosti Antonie Reissové Čelakovské, která je součástí fondu František Ladislav Čelakovský v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze (dále LA PNP), by bylo třeba přistoupit k nové kritické edici, konfrontovat prameny k vzdělávání žen také s fondem Karel Slavoj Amerling, uloženým tamtéž, který doposud není uspořádán (korespondence v 1. stupni evidence). V Soupisu osobního fondu František Ladislav Čelakovský (druhé, rozšířené vydání 2003, revidované 2017) zpracovatelé Zdenek Kirschner, Helena Kokešová a Miloš Sládek upozorňují, že právě mimořádně cennou částí fondu je poměrně dobře zachovaná korespondence A. R. Čelakovské (Kirschner – Kokešová – Sládek 2003/2017: [2]).

4 Na rozdíl od editovaného deníkového zápisu, končícího povzdechem „co tím chtěl říci?“ (Rajská 1872: 65), původní znění rukopisu B. Rajské postrádá otazník a pokračuje přímluvou k Bohu. LA PNP, fond František Ladislav Čelakovský, Rukopisy členů rodiny – Rajská-Čelakovská Antonie, Má první cesta! Zápisky z cesty do Vídně a Bratislavy 1841, 9 listů rukopisu, inventární číslo 422.

Napětí mezi ženskou rolí, definovanou mateřstvím, a službou pro vlast, v konfrontaci s milostným vzplanutím vedly B. Rajskou k dalším úvahám o postuře ženy a muže ve vlasteneckém diskurzu. Muži B. Rajska přičítá atributy rozvahy a síly, žena je pro ni definována slabostí a citem:

„Vy znáte povinnosti ženy – manželky, i já je znám. Jsou mi tuze svatými a příliš drahými, než bych se opovážila jim jen čtvrtinu, snad osminu sil svých obětovati. Dívka v mém postavení může býti buď pravou a celou ženou, buď představenou ústavu. Před uplynutím dvou – tří let nemohu na to ani pomysleti, ještě více povinnosti na sebe vzíti aneb v užší svazek vstoupiti s mužem, kterého by si srdce mé vyvolilo. Snad toto okamžení nikdy nepřijde – vše jedno; jen když jsem nežila nadarmo“ (Amerlingovi 10. prosince 1843; Rajska 1872: 117).

V soukromé úvaze, psané o půlnoci na Vánoce roku 1843, k tomu podotkla: „Má obrana byla vždy slabší, až konečně zmizela, já přestala silnou mužatkou být, stala jsem se milující dívkou.“⁵ Postura mužatky byla spojována s bojovnicí Vlastou z dívčí války, B. Rajska ji do jisté míry přijala za svou, ač dbala na to, aby stále byla milující dcerou a sestrou: vedla domácnost sdílenou se svou matkou a starala se svým sestřím o děti už od jejich narození. Vůči postuře mužatky se vymezovala pouze v obraně vůči mužům, kteří jí vlastnosti přičítané mužům vytýkali.

B. Rajska se o rok později rozhodla stát manželkou respektovaného básníka, slavisty a folkloristy F. L. Čelakovského a vědomě se tak vzdala svého vzdělávacího ústavu. Byla si nicméně vědoma, že vychovala řadu svých nástupkyň. Příležitost vést školu pro dívky získala Františka Svatava Michalovicová, jež se provdala za K. S. Amerlinga. Honoratu Zapovou z Wiśniowskich pak manžel Karel Vladislav Zap podporoval ve vedení Spolku Slovanek a v padesátých letech 19. století ji vedl i k založení soukromého vzdělávacího ústavu. Ten se po její smrti v roce 1856 ovšem zdráhala převzít Božena Němcová, jež po úspěchu prózy *Babička* (první vydání 1855) viděla své uplatnění nikoli ve výchově dalších generací česky vzdělaných dívek, ale ve vlastní umělecké tvorbě.

Ženám českým i slovenským

Václav Štulc pod pseudonymem Jaroslavský do českého prostředí převedl listy polské spisovatelky a pedagožky Klementyny Tańské Hoffmanové: „Čtete je s srdcem, – pojmete je myslí, – osvědčte životem – osvědčte to skutky“ (Jaroslavský 1842: 45). První dopis stylizoval jako poučení českého vlastence Zdislava své sestře Vlastě a jasně v něm rozdělil role muže a ženy ve vlasteneckém snažení: „Tys mne sama nazvala ochráncem a otcem, a já jsa o 6 let starší než Ty mám

5 List s incipitem „Tento list budiž dnes započatý, né na konci roku, jak jsem chtěla“, uložený v LA PNP ve fondu František Ladislav Čelakovský, Rukopisy členů rodiny, Rajska-Čelakovská Antonie, Krátký přehled celého života až k seznámení s Hroboněm, 21 listů ve složce, inventární číslo 421, tematicky koresponduje s editovaným zápiskem s incipitem „Tento list započat dnes, ne až na konci roku, jak jsem v úmyslu měla“, otištěném ve výboru zápisků a korespondence B. Rajske (Rajska 1872: 119-121). Editovaný text je nejen zkrácený, ale i stylisticky upravený. Z editovaného textu jsou vypouštěny doklady o neshodách mezi sestrami Reissovyými i Bohuslaviny niternější úvahy o lásce a mateřství. Vyloučit, že Ž. Podlipska měla k dispozici jinou verzi zápisků, například čistopis poslední ruky, který se v pozůstalosti Čelakovských nedochoval, nelze.

poněkud práva předkládati Tobě rady užitečné“ (Jaroslavský 1842: 46). Nastavuje tak jasný diskurz: Vlastenky nemají číst, psát a komunikovat v jiném jazyce než svém rodném, respektive vlasteneckém. Jazyk přitom chápe jako živého svědka slavné minulosti a základ, na němž je třeba stavět budoucnost.

I další list apeluje na cit, kterým mají ženy zahořet pro vlasteneckou věc: „Mlékem mateřským vsaje do sebe outlé nevíňátko i všecku svatou tu lásku, kterouž zahoří srdce Vaše; Vy vštípíte city a smýšlení své v jemné duše dcer svých; – Vy nadchnete duchem svatého hesla: ‚pro Boha, pro Vlast‘ – mládeneckou mysl synů, odrůstajících přede tváří Vaší“ (Jaroslavský 1842: 49). Nakonec V. Štulc neváhal podotknout, že až poté, co české ženy budou bezchybně číst i psát v češtině a v duchu soudobého českého vlastenectví vychovají své vlastní děti, „život Váš pojistí vám krásné, chlubné, slavné jméno: Vlastenky!“ (Jaroslavský 1842: 51).

Almanach *Pomněnky na rok 1843* otevřel ženám možnost publikovat. Na konci února téhož roku vyšel v *Květech* soubor veršů podepsaných Marie Čacká a Ludmila Tichá. Kromě lyrických básní opěvujících krásy Prahy a českých zemí (*Nad Prahou se sněží, Po Mníšeckých lesích*) zde vyšly i programové básně *Vlastenkám, Češky a Dívky české*. Ani jedna z básní ovšem nepřekročila intenci definovanou V. Štulcem a dalšími muži: role žen spočívá v rodině a výchově dětí v rodném jazyce a kultuře:

„Dívky naše české,
Jak jsou ony hezké!
Kdo se na ně jen podívá,
Divy zří nebeské.

Samo oko Páně
Rádo hledí na ně,
Celé houfy andělíčků
Chodí po jich straně.

A kdyby ty hezké
Naše dívky české
S celou duší české byly,
Byly by – nebeské!“ (Čacká 1843)

Atribut češství, o které by měly české dívky usilovat a cíleně k němu směřovat, je zde propojován, podobně jako je to u ženských vlasteneckých jmen, s nejvyššími morálními hodnotami vycházejícími z křesťanství. Být vědomě Češkou znamenalo stát se téměř světicí. Co ale bylo třeba pro to učinit?

Shodou náhod ve stejný den, kdy byly otevřeny pro ženy v Amerlingově Budči, debutovala v *Květech* B. Němcová básní *Ženám českým* (Němcová 1843). Postavení B. Němcové se vymykalo kroužku neprovdaných dívek soustředěných kolem B. Rajske – do vlasteneckých kruhů byla uvedena poté, co byl její manžel Josef Bořivoj Němec přeložen do Prahy. Díky manželovým kontaktům s Josefem Frantou Šumavským a lékařem J. Čejkou začala B. Němcová v létě 1842 navštěvovat salon sester Reissovyh. V Praze se jí začátkem října 1842 narodil nejmladší syn Jaroslav. Účastnila se i dalších vlasteneckých podniků, jakým byl únorový český

344 bál na Žofíně i výlet do Šárky v březnu 1843, kde se seznámila s medikem a básníkem Václavem Nebeským. I s ohledem na svou aktuální životní situaci matky čtyř malých dětí B. Němcová ve své programové básni určila roli žen v práci pro vlast v jejich mateřství a výchově dětí v českém jazyce a kultuře:

„Ať z nich vzrostou reci statní,
 Jako lípy, jako doubece;
 Ať z nich máme Břetislavy,
 Práva hájce, zloby zhoubece.
 Ženy české, matky české!
 Jediná nám budiž slast
 Vychovati naše děti
 pro tu slavnou, drahou vlast“ (Němcová 1843a).

V. Nebeský debut B. Němcové pochválil v eseji o významu poezie, kterou věnoval českým básníčkám. Němcovou v něm v konkurenci M. D. Rettigové, L. Tiché a M. Čacké označil za „ženského Tyrtaia, neboť její harfa zní rázně a vyzývá k povstání ku životu českému a do svatých bojů míru“ (Nebeský 1843: 43; Havránek – Heřman – Váhala 1957: 511). Ocitoval přitom ještě poslední sloku básně *Slavné ráno*, která byla sice vysázena v *Květech* z 9. července 1843, ale zásluhou cenzury nebyla publikována:

„Vzhůru ženy, panny, vždyť duch Páně
 V útlou pannu stoupil v Orleáně,
 Noste vy nám oriflamy zlaté,
 Když jdou muži v boje ducha svatého.
 Ženou založena vlast,
 Ženy ať zas hájí vlast,
 Vstaňte šťastně v novočeském ránu,
 Bláník otevírá již svou bránu“ (Němcová 1843b).

B. Němcová využívá sice postury ženy-bojovnice, odvolává se jak k základům české státnosti, na počátku jejíž linie stála bájná kněžna Libuše, i k francouzské kultuře, nicméně ženám namísto zbraní klade do rukou prapory, do boje tak vyjždí blanické vojsko mužů ve zbroji. Ženská role je tedy redukována na pasivní roli podporovatelek mužského aktivismu.

Podle básnických reakcí na almanach *Pomněnky na rok 1843* měly být „Ušlechtilé české děvy, / Vlastenectví slůžky jasně!“ a svým vřelým citem podněcovat vlastenectví tak, aby muže nezneuctily (k čemuž posloužilo přirovnání k bájně Vlastě, vůdkyni dívčí války), ale naopak aby „Vaše mysel svatá práva / Mužům konat usnadnila“ (Plaček 1843).

Podobně jako nelze zpochybňovat autorský a redakční podíl J. B. Pichla na tvorbu pseudonymní M. Čacké, respektive manželky Bohunky, první zveřejněná báseň B. Němcové nezapře dohled V. Nebeského (Tille 1911: 37). Prvotní ženské postury vycházely z představ jejich mužských vzorů. Podobně jako na Slovensku se české aktivistky cítily být přizvány do vlasteneckých kruhů (Schmarcová 2021: 683) a přizpůsobovaly své chování a jednání očekávání, které na ně bylo kladené.

„Pod Tatrami větrík
Čerstvý, zdravý věje,
A slovenská píseň
Jak andělská zněje.

Slovenští otcové,
My vás rády máme,
Vždyť nás nepřátelům
Brání vaše rámě.

Slovenská řeč čistá
Má široká místa;
Co kraj světa půjdem,
Slovenskou řeč najdem.

Slovenští mládenci,
Věrné srdce mějte,
A k národu lásku
Všude zachovejte“ (Rosálie 1843).

Postura „Češky“ či „Slovanky“ reprezentuje národní příslušnost, jež nemusí být daná etnicky, ale kulturně. Postura „vlastenky“ předpokládá výraznou emoci, zanícení pro vlasteneckou práci, jež nemá mít podobu veřejného aktivismu, ale vlastního vzdělávání v českém jazyce, výchovy dětí a podpory mužů v jejich aktivistickém úsilí. Ironicky se k tomu postavil jen K. H. Borovský cyklem *Jehelníček Ludmily Češky*. Jeho nápisy věnované K. S. Amerlingovi, Jaroslavu Kalinovi, Janu Slavomíru Tomíčkoví, Jakubu Malému, K. B. Štorchovi, Františku Jaromíru Rubešovi, Jiřímu Kolárovi, Václavu Filípkovi a Karlu Sabinovi odmítají tlak na ideální podobu soudobé české literatury, ve které byla ženám určena velmi specifická role (Havlíček Borovský 1897). Příznačné je, že *Jehelníček Ludmily Češky* Tylovy *Květy* neotiskly.

Básně F. B. Svobodové, M. Čacké, B. Rajske, B. Němcové i tajemné Rosálie, otištěné v *Pomněnkách na rok 1843* i v *Květech*, reagují na požadavky básníků a kritiků, kteří dlouho hledali (a modulovaly) českou básnířku. Současně naplňují dobový model feminity, ve kterém byla zdůrazňována její odvozenost od mužského elementu a rovnocennost obou pohlaví byla vyloučena; ženě byla vykázána role pomocnice, služebnice a podporovatelky mužů (Schmarcová 2021: 683). B. Rajska ve svých dopisech a zápiscích naznačila, že její jednání s mužskými kolegy bylo dáno z velké části konvencí („co dívka, nezdálo se mi slušné odporovati mu“; Rajska 1872: 53) a respektovala zásahy mužských příbuzných a rodinných přátel do jejího chování v rámci vlasteneckých kruhů. Průlomem bylo již to, že k tradiční roli manželky a matky, která vychovává své děti, přibyla i role vzdělatelky. Ženy byly přizvány k vzdělávání dětí, chlapců i dívek, v českém (a slovenském) jazyce, k vyprávění příběhů z jeho historie i ze současného života na venkově. Právě

346 zde se otevřela skulina nejen pro ženy, které usilovaly o vlastní realizaci na poli ženského vzdělávání, ale i pro ty, které se cítily být povolány ke spisovatelství. Básně definující roli ženy alespoň některým z nich otevřely další témata a žánry: přes folkloristiku a sběr pohádek určených malým čtenářům k vlastní prozaické tvorbě reflektující soudobou společnost. Vymknout se z této muži definované role a rozšířit skulinu ženám ve vlastenecké společnosti určenou se dařilo pomalu a byla k tomu potřeba další výrazná gesta. Až v polovině padesátých let se už uznávaná prozaička B. Němcová rozhodla přihlásit k George Sandové, když ve společnosti kouřila cigára.⁶

Studie vznikla v rámci výzkumného záměru Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i. (RVO: 68378068), a také díky podpoře z Akademické prémie, kterou Pavlu Janouškovi udělila Akademie věd České republiky. Při práci na textu byly využity zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie (kód ORJ: 90243).

Archivní prameny

Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond František Ladislav Čelakovský, signatura 190, Antonie Rajska-Čelakovská, korespondence přijatá, korespondence odeslaná, rukopisy vlastní.

Prameny

- ČACKÁ, Marie, 1843. Písně. *Květy*, roč. 10, 1843, č. 15 (22. 2. 1843), s. 57.
- ČACKÁ, Marie, 1858. *Písně Marie Čacké*. Praha: Tisk a sklad Kateřiny Jeřábkové.
- ČECH, Ivan, 1843. Kytka. *Květy*, roč. 10, č. 58 (22. 7. 1843), s. 229.
- FRIČ, Josef Václav, 1939. *Paměti J. V. Friče*. Editor Hugo Traub. Praha: Evropský literární klub.
- HAVLÍČEK BOROVSÝ, Karel, 1897. Jehelníček Ludmily Češky. In GUIŠ, Ladislav, ed. *Básnické spisy Karla Havlíčka*. Praha: F. Šimáček, s. 113-115.
- HERBSTOVÁ, Nina, 1843. Český znak. In *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 36-37.
- HOUF, Emanuel, 1841. Z cesty po slovenských krajích. *Květy*, roč. 8, č. 27 (8. 7. 1841); č. 28 (15. 7. 1841), s. 212-215, 220-222.
- JAROSLAVSKÝ [ŠTULC, Václav], 1842. Slovo ke šlechtným a spanilomyslným pannám československým. *Vlastimil*, roč. 3, č. 1, s. 45-51.
- NEBESKÝ, Václav Bolemír, [1843]. *Česká poezie. Příloha k Věnci*, č. 3, s. 41-44.
- NĚMCOVÁ, Božena, 1843a. Ženám českým. *Květy*, roč. 10, č. 27 (5. 4. 1843), s. 105.

6 O tomto skandálním gestu víme díky smírné reakci manžela J. Němce: „Tak ty také fajčíš cikára, no to budem dohromady si kupovat a kouřit, až budem jednou pohromadě, rád bych tě viděl, jak ti to as sluší a jak ti to as chutná. Já alespoň, kdyby nebylo tabáku, mušel bych [z] zoufalství pojit, to je má jediná zábava teď,“ psal 1. 1. 1855 z Balašských Ďarmot (Němcová 2004: 130). V dalším dopise ji už kouření jako důvod jejich bolesti hlavy vymlouval: „Toho nech, je to přece jen svinstvo, a pak pro tebe na každý pád škodné“ (Němcová 2004: 131).

- NĚMCOVÁ, Božena, 1843b. [Slavné ráno]. In NEBESKÝ, Václav Bolemír, [1843]. *Česká poezie. Příloha k Věnci*, č. 3, s. 41-44.
- NĚMCOVÁ, Božena, 1957. *Básně a jiné práce. Spisy Boženy Němcové XI*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- NĚMCOVÁ, Božena, 2004. *Korespondence 2. 1853 – 1855*. Editoři Robert Adam, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer. Vědecká redakce Jaroslava Janáčková. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-697-4.
- NĚMEČKOVÁ, Milada, 1843. Češka jsem! *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 43-44.
- PLAČEK, František, 1843. Hlas boleslavský pěvkyním Pomněnek na rok 1843. *Květy*, roč. 10, č. 16 (25. 2. 1843), s. 61.
- ROSÁLIE, 1843. Píseň Slovenky. In *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 19-20.
- RAJSKÁ, Bohuslava, 1843. Ze zimy k jaru. In *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 14-15.
- RAJSKÁ, Bohuslava, 1872. *Z let probuzení. Paměti a korespondence Bohuslavy Rajské z let 1839 – 1844*. Praha: J. Otto.
- RYMAVSKÁ, Vlastimila, 1843. Potěšení. In *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 27-29.
- SLOVANKA, K. N., 1843. Věnování. In *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 40-42.
- SVOBODOVÁ, Františka Božislava, 1843. Sestrám. In *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 3-4.
- ŠEMEROVÁ, Antonie A., 1843. Základ lásky. In *Pomněnky na rok 1843*. Praha: J. Pospíšil, s. 21-22.
- ŠTORCH, Karel Boleslav, 1843. Pomněnky na rok 1843 [recenze]. *Květy*, roč. 10, č. 4 (22. 2. 1843), příloha, s. 15-16.

Literatura

- BAHENSÁ, Marie, 2005. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri/Slon. ISBN 80-7277-241-4.
- FRANČÍKOVÁ, Dáša, 2017. *Women as essential citizens in the Czech national movement. The making of the modern Czech community*. New York – London: Lanham – Boulder – Lexington Books. ISBN 978-1-4985-4808-3.
- FILIPOWICZ, Marcin, 2007. *Roditelky národů: Z problematiky české a slovenské ženské literární tvorby 2. poloviny 19. století*. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7041-728-7.
- HAVRÁNEK, Bohuslav – HEŘMAN, Miroslav – VÁHALA, František, 1957. Ediční poznámky. In NĚMCOVÁ, Božena. *Básně a jiné práce. Spisy Boženy Němcové XI*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, s. 509-549.
- KIRSCHNER, Zdeněk – KOKEŠOVÁ, Helena – SLÁDEK, Miloš, 2003/2017. *František Ladislav Čelakovský (1799 – 1852). Soupis osobního fondu*. Praha: Literární archiv Památníku národního písemnictví.
- HECZKOVÁ, Libuše, 2009. *Píšíci Minervy: Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta. ISBN 978-80-7308-282-6.
- MACURA, Vladimír, 2015. *Znamení zrodu a české sny*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2506-7.
- MEIZOZ, Jérôme, 2007. *Postures littéraires: Mises en scène modernes de l'auteur: Essai*. Genève: Slatkine Érudition. ISBN-10: 2051020418, ISBN-13: 978-2051020411.
- MEIZOZ, Jérôme, 2019. Genealogické linie moderní postury: Jean-Jacques Rousseau. *Slovo a smysl*, roč. 16, č. 31, s. 263-274.
- LENDEROVÁ, Milena, 2004. Dívčí vzdělání v Čechách 19. století. BLÁHOVÁ, Kateřina – PETROK, Václav, ed. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, s. 375-384. ISBN 80-85778-43-2.
- LENDEROVÁ, Marie, 2014. Marie Čacká v kontextu „ženských“ mystifikací. Marie Čacká – Františka Božislava Svobodová – Františka Pichlová. In HRDINA, Martin – PIORECKÁ, Kateřina, ed. *Historické fikce a mystifikace v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, s. 271-280. ISBN 978-80-200-2344-5.
- LENDEROVÁ, Milena, 2016. *K hříchu i modlitbě: Žena devatenáctého století*. Druhé přepracované vydání. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-3540-8.
- POKORNÁ, Magdaléna, 2009. *Josef Němec. Neobyčejný muž neobyčejné ženy*. Praha: Academia.
- RAAB, Inge, 2007. *Antonie Reis – Bohuslava Rajska-Čelakovská (1817 – 1852): Ein Frauenleben zur Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt*. Berlin: LIT Verlag. ISBN 978-3-8258-0141-0.
- SCHMARCOVÁ, Lubica, 2021. Romantická představa o angažování sa žien v národnom hnutí a príklad Johany Lehockej. *Slovenská literatúra*, roč. 68, č. 6, s. 682-690. ISSN 0037-6973.

- 348 STRÁNÍKOVÁ, Jana, 2003/2004. Proměny postavení spisovatelek v literatuře národního obrození. In *Zižžklá křídla snů. Ženy v české literatuře. Literární archiv 35-36. Sborník Památníku národního písemnictví*. Praha: Památník národního písemnictví, s. 39-59. ISBN 80-85085-68-2.
- ŠEBEK, Josef, 2019. *Literatura a sociálno: Bourdieu, Williams a jejich pokračovatelé*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. ISBN 978-80-7308-925-2.
- ŠTĚPÁNOVÁ, Irena, 2001. Oděvní symbolika jako komunikační prostředek české vlastenecké společnosti. In BLÁHOVÁ, Kateřina, ed. *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*. Praha: Koniasch Latin Press – Ústav pro českou literaturu AV ČR, s. 83-91. ISBN 80-85917-88-2.
- TILLE, Václav, 1911. *Božena Němcová*. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.

PhDr. Kateřina Piorecká, Ph.D.
Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.
Na Florenci 1420/3
110 00 Praha 1
Česká republika
E-mail: piorecka@ucl.cas.cz